
Станислав Иванов / Stanislav Ivanov

ВЪПРОСЪТ ЗА ПРОИЗХОДА НА МИТРАИЗМА И ПЪТИЩАТА МУ НА РАЗПРОСТРАНЕНИЕ В РИМСКАТА ИМПЕРИЯ

The issue of the origin of Mithraism and the routes of its spreading in the Roman Empire

Summary: The issue of the origin of Mithraism and the routes of its spreading in the Roman Empire has not become obsolete in the new century.

Despite of the numerous scholarly publications and research theses dealing with different aspects of the topic, there are still a lot of debatable and unexplored issues requiring further research on Mithraism. Indubitably the issue of the spreading and genesis of the Mithraic mysteries in the Western Roman provinces is among the most discussed. What route did the cult spread along; is the Iranian cult of Mithras genetically related to the Roman one and if yes, what is the relation?

In this article we will try to give answers to some of the above questions by discussing briefly the two main hypotheses of the origins of the Roman Mithraism and by presenting our opinion on the issue. At the same time we will offer some new evidences in support of the theory of „the genetic relation” between the Roman Mithraism and the cult of Mithras in Iran. To this end, we will present successively the main arguments of the critics of Cumont and analyse those.

Key words: Mithras, despite, mysteries.

Проблемът за произхода на митраизма и пътищата му на разпространение в Римската империя не е загубил своята актуалност и до днес. Независимо от многобройните научни публикации и изследователски трудове, посветени на темата, все още остават множество спорни въпроси и нерешени проблеми, изискващи допълнителни проучвания върху митраизма. Несъмнено, един от най-дискутираните въпроси е свързан с начина на разпространението и развитието на мистериите на Митра в западните римски провинции. От което следва, че без категоричен отговор остават въпросите: какъв е пътят на разпространение на мистериите на Запад и съществува ли генетична връзка между иранския и римския култ към Митра.

В настоящата статия ще се опитаме да намерим отговор на тези въпроси, като разгледаме накратко двете основни хипотези за произхода на римския митраизъм и представим нашата гледна точка по въпроса. Паралелно с това

ще приведем нови доказателства в полза на теорията за „генетичната връзка“ между римския митраизъм и култа на бог Митра в Иран. За да бъдем коректни, ще представим последователно основните аргументи на теорията на Д. Юланзи и последователите му (за произхода на митраизма) и ще ги анализираме.

Продължително време сред научната общност съществува единомислие по въпроса за произхода и разпространението на мистериите на Митра в Римската империя. Съответно до 1971 г., когато е проведен първият научен конгрес по проблемите на митраизма, господства теорията на белгийския автор Франц Кюмон за „генетичната връзка между римския и иранския митраизъм“. Пълен обрат в изследванията върху митраизма внася споменатият вече конгрес в Манчестър, където представители на новата генерация учени, сред които се открояват имената на Д. Юланзи, Дж. Хинелс, Р Бек и други, издигат хипотезата, че римският митраизъм се формира като самостоятелен култ, който има незначителни прилики с иранския култ към Митра¹.

Без да се спираме подробно върху изследванията на Юланзи, ще отбележим, че тя се основава главно върху астралните и астрономическите мотиви в изображението на Тауроуктонията (основната сцена в митрайското изкуство). А авторът достига до извода, „*че смисълът на „Тауроуктонията (или смъртта на бика в края на управлението на съвездието Телец като съвездие на есенното равноденствие) предшества началото на нова ера .” Чрез убийството на бика Митра променя сакралния ред във Вселената и осъществява процеса на преход на душите на мъртвите през пространството*“². От което следва, че Юланзи и последователите му категорично отхвърлят теорията за зороастрийския произход на Тауроуктонията на Ф. Кюмон.

Както ни е известно, именно Ф. Кюмон поддържа хипотезата за генетичната връзка между римския и иранския Митра. Съответно той издава най-подробното и задълбочено изследване върху митраизма (в което издига тезата за връзката между зороастризма и мистериите на Митра на Запад). Проследявайки историческото развитие на култа на Митра от ведическия период до късната античност, Кюмон доказва по бесспорен начин, че корените на римския митраизъм трябва да се търсят в Древен Иран. Именно от Персия Митраизмът прониква в Мала Азия от където е пренесен в Италия³.

Ние също приемаме твърдението на белгийския учен, че аналогиите между римския и иранския митраизъм са много повече от отликите – което по-бесспорен начин доказва тезата за генетичната връзка между римския и иранския Митра. Респективно с тази цел ще приведем няколко основни доказателства за генетичната връзка между иранския и римския митраизъм.

Първият паралел, върху който ще се спрем, са войнствените аспекти на Митра в зороастризма и мистериите в Рим. Зороастрийските текстове винаги подчертават факта, че Митра е бог воин. В Михр Ящ откриваме подробна

картина на подвизите на бога на „бойното поле“. Древният текст величае Митра като „победоносен и мощен“ (Yt.10:1:5). Той е великият боец, който неминуемо предвожда иранската армия на бранните поля (Yt.10:2:8). Основните противници на Митра са злите деви, слугите на Ахриман, които панически се боят от смелия язата и изпадат в отчаяние от страшния му лик (Yt.10:132). Респективно и римският Митра е представен като бог войн, неслучайно основните му адепти са римските легионери. Според Плутарх именно киликийските пирати разпространяват „непонятните тайнства на Митра“ сред римските войници (Plut., Rompr., 24). Сведението на Плутарх се възприема като основно доказателство за връзките между римския митраизъм и зороастризма. Версията на гръцкия автор се потвърждава и от разказа на Лактанций Пласиди (Stadius, Thebaid I, 717, p. 87, Sweeney) който също споменава факта, че мистериите на Митра са възприети от римляните непосредствено от древните фригийци — респективно ареалът на Древна Анатолия се явява своеобразна втора родина на митраизма (малко по-късно и християнската религия ще намери благодатна почва за разпространение сред жителите на древна Мала Азия). Неслучайно една от посвещенческите степени на митразима е тази на война. Инициацията на война е най-добре описана от Тертуалиан, който я сравнява с християнския ритуал на миропомазването. Според него мистът, който трябва да получи посвещение, е „белязван“ (Tert., De Cor., XV,) по челото от свещенослужителите на култа, а впоследствие трябва да отхвърли ритуалния венец, който му се поднася, и да приеме Митра за свой владетел (Tert., De praesc. haeret, XL, 3–4). В тази връзка ще отбележим обстоятелството, че Франц Кюмон детайлно проследява пътя на разпространение на митраизма от легионерите, произхождащи от източните римски провинции, към вътрешността на страната. Авторът анализира десетки религиозни надписи и релефи на легионери от различните области на Римската държава, посветени на Митра⁴. Следователно, и в култа на иранския, и в култа на римския Митра откриваме военските функции, доказващи генетичната връзка между тях, защото адептите на Митра от Иранското плато до Остия величаят бога като смел войн и закрилник на храбрите. Важно доказателство в полза на теорията на Кюмон.

Вторият важен паралел, върху който ще се спрем, е свързан със сотериологичните функции на бог Митра. Както ни е известно, митраизмът навлиза в Рим успоредно с други източни култове на спасението. Атис, Адонис, Озирис са добре познати вечно умиращи и възкръсващи божества, обещаващи възкресение и „райско блаженство“ на адептите си. Вярата в задгробния живот и възкресението привлича хиляди римски граждани, търсещи закрила и упование в новите богове⁵. Въпреки че бог Митра не познава насилственото умъртвяване и възкресението, за разлика от Озирис, Атис или Тамуз, той посочва модела на възкресение на следовниците си. И тук съвсем логично възниква въпросът, притежавал ли е сотериологични функции иранският бог Митра.

С голяма доза точност можем да отговорим положително на този въпрос. Иранският Митра също е почитан като бог на спасението и възкресението (макар и да не умира и възкръсва). Внимателният анализ на източниците позволява на религиоведите да идентифицират иранския митологичен персонаж Саошант с бог Митра⁶. Саошант (Митра) е зороастрийският спасител (идентично на Христос) (МН. I. 1-28, 10). Той е син на пророка Заратустра и девицата Виспа Таурваири, заченат непорочно след смъртта на баща си (Yt. 13:142).

Според предсказанието на Заратустра бъдещият спасител на света ще се роди от семето на Заратустра, пазено от богинята Анахид (вж. подробно Bundh. XXXIV, 73). Саошант и братята му са призвани да победят злото и да осигурят спасението на хората. Бундахишн описва подробно действията на Саошант в края на „световната история“.

Тази информация се потвърждава и от авестийските текстове – в споменатия вече Михр-Яш нееднократно се подчертава фактът, че Митра е основният борец против девите и предводителя им (Yt.10:132).

Мисията на Саошант (Митра) ще приключи окончателно с възкресението на телата. Този мотив ни е добре познат от древноегипетската религия и християнството. В края на дните Саошант посредством есхатологичното жертвоприношение (за което ще споменем по-подробно в следващите редове) ще възкреси мъртвите.

Споменатият процес ще започне със съединяването на костите с плътта (в древноегипетската религия моделът на възкресение е установен от Озирис (вж. подробно Bundh. XXX, 66).

От направения анализ можем да достигнем до следните изводи, и в римския, и в иранския култ към Митра се наблюдава сходство относно сотериологичните функции на бога. Митра (хипостазата му Саошант) е упованието на вярващите в спасението, той е млад и активен бог, изобразяван на стотиците релефи от митреумите – който ще победи силите на злото и ще дарува с вечен живот последователите си. Споменатите характеристики на Митра предизвикват ненавистта на християнските апологети, които виждат в божеството опасен конкурент на Христос. Безспорно, митраизмът оказва силно влияние върху християнската религия, но този въпрос не е обект на анализ в статията ни.

В тази последователност трябва да се фокусираме и върху най-силния аргумент в теорията на Юланзи – тълкуването на Тауроктонията (третият паралел между иранския и римския митраизъм). Известният автор поставя резонния въпрос, какво свързва иранския бог Митра с Тауроктонията? Тази сцена, позната ни от хилядите релефи в митреумите на Запад, е тясно свързана с римския Митра, но не и с иранския според теорията на Юланзи, защото в зороастризма бикът е убит не от Митра, а от Ахриман⁷.

За да бъдем наистина обективни, трябва да споменем, че в зороастрийската митология първоначалното убийство на свещения бик е извършено от Ахриман при първото оскверняване на света. Изпълнен със завист и омраза

към своя брат Ахура Мазда, владетелят на злото решава да „оскверни доброто творение“. С тази цел той нарушава споразумението с Ахура Мазда и преминава лимеса, който отделя света на злото от света на доброто (Bundh. с. 29, 15). Злият дух сътворява отровния дим и създава кохорти от деви, които да атакуват хората. Подведен от блудницата Ариман, атакува и свещения бик, като му изпраща коварни болести и мрачни демони. Свещеното животно не успява да се справи със силите на злото и умира (Bundh. с. 27, 14). В този ред на мисли трябва да отбележим, че Юланзи не отчита факта, че в зороастрийската митология откриваме още един мит, свързан, убийството на бика. Този път действието се развива по време на Фрашгард. В строго фиксиран ден Саошант и верните му сподвижници ще подготвят всички субстанции, необходими за възкресението на хората. Именно Саошант (както вече отбелязахме, хипостаза на бог Митра) ще принесе в жертва сакралния бик Хадйош, като от телесните му мазнини и от бялата хаома героят ще приготви напитката на безсмъртието, която ще събуди за нов живот мъртвите (Bundh. XXX, 69). Според М. Елиаде този акт има две значения, „*като пример за греха на лъжата и греха на вкусането и предопределянето на човешката съдба, идентично на мита за изкушението и изгонването от рая на Адам и Ева*“⁸.

Анализът на източниците недвусмислено доказва факта, че от Иран до Рим сюжетът на Тауроктонията е имплицитно свързан с Митра (Саошант). Коего, от своя страна, е поредното доказателство в полза на теорията за генетичната връзка между римския и иранския митраизъм. Четвъртият паралел, върху който ще се фокусираме, е свързан с йерархичното положение на бог Митра в римския и иранския митраизъм. Именно този елемент се посочва като основен аргумент на критиците на теорията на Ф. Кюмон (свързан с положението на бог Митра в иранския пантеон и господстващата му роля в мистериите на Запад).

В зороастризма бог Митра не се нарежда сред плеядата от върховни божества, а е единствено бог с второстепенни функции – язата, докато в Рим той е върховно божество. Наистина, първоначалният прочит на източниците не оставя никакво съмнение за това. Но внимателният анализ на зороастрийските текстове ни помага да разкрим истинската роля на бог Митра в иранската религия. Безспорно, след реформата на пророка Спитама Заратустра Митра е принизен до язатите (второстепенни богове), за да се издигне над всички богове фигурата на бог Ахура Мазда като върховен повелител и господар на всички живи същества. В този ред на мисли Кюмон сполучливо отбелязва: „*че той едва се побира в тясната рамка, отредена му от зороастрийската реформа, която издига на първо място вярата към Ахура Мазда като върховен бог*“⁹. В периода преди реформата на Заратустра Митра изпълнява много по-важни функции, отколкото след намесата на Заратустра. В авестийските текстове обаче са запазили отделни податки за значимостта на бог Митра, в споменатия многократно Михр Ящ (Yt.10:1:1) откриваме пасажи, в които самият върховен бог Ахура Мазда нарежда императивно на всички богове и живи същества да възвеличат Митра като самия него.

Респективно, Митра е достоен за почести, идентични на Ахура Мазда. М. Елиаде, разглеждайки култа на бог Митра (в контекста на теорията за смяната на божествените генерации), издига тезата, че Митра постепенно изтласква бог Ахура Мазда от заеманата му позиция. Защото Митра е „млад и активен бог”. Подобна картина наблюдаваме в угаритската митология където върховният бог Илу постепенно е изместен от Баал¹⁰. И не на последно място трябва да споменем факта, че в мистериите на Митра, практикувани в пределите на Римската империя, той не е единствено божество. Адептите на Митра са почитали и Зурван Акарана, бащата на Ахутра Мазда¹¹. Този апокрифен мит има изконно ирански произход, откъдето респективно преминава и в мистериите на Запад. Историята за Зерван е преразказана детайлно от арменския автор Езник от Колб. В началото на сакралната история в света не съществува нищо друго освен първичния бог Зерван. Зерван е първичното божество, породило всички останали субстанции и същества (Ezn., Refut. of the Sec., II, 8, p. 39–45, Samuelian). Съответно откриваме поредният паралел в култа на иранския и римския Митра.

Следващото сходство, върху което ще се спрем, е свързано с астралната символика. Това е вторият силен аргумент в теорията на Юланзи (за различията между римския и иранския митраизъм). Според него астралните елементи в култа на иранския Митра липсват или са слабо застъпени. В противовес на тезата му ще отбележим факта, че звездните символи в култа на иранския Митра са обилно засвидетелствани от многобройни източници. Така например в Армения и Иран Митра е почитан като бог на Слънцето, идентично с римските мистерии Курций Руф споменава, че цар Дарий Кодоман отправя молитви към Слънцето – Митра (C. Ruf., Hist. Alex., IV, 13, 12). В древния източник Bahman Yasht (3:15) подробно се описва раждането на принца Саошант – Митра, предшествано от падаща звезда. В Денкард също се споменава, че хиляди звезди ще паднат от небето при идването на принца.

От направения анализ можем да заключим, че астралната символика позната ни от митреумите на Запад, се среща и в култа на Митра в Иран и не може да бъде разглеждана като пряка предпоставка за формирането на изцяло нов култ, различен от иранския.

Последният паралел, върху който ще се спрем, е свързан с ритуалната практика на римския и иранския митраизъм. Въпросът с аналозиите между ритуалите на митраизма и християнството е подробно разгледан от компаративната митология. В труда си „Към езичниците” (De Var., V) Тертулиан описва тайнството на кръщението практикувано от мистите на Изиди и Митра. Респективно, пророкът Заратустра препоръчва на вярващите зороастрийци да извършват кръщение и измиване с вода, защото сакралната субстанция пречиства греховете и всичко скверно. Сходство намираме и в ритуала по приемане на причастие. В Иран зороастрийците приемат сакралната напитка хаома – ведическата сома. Хаома се приготвя от сока на едноименното растение и мляко и предизвиква у човека упойващ ефект (Yt. 19). Не на последно място, този

божествен еликсир е свързан и с Фрашгард и появата на Саошант – Митра, който ще подготви последната напитка Хаома, която ще дари зороастрийците с безсмъртие (Bundh. XXX, 69). Съответно този ритуал преминава от иранските свещеноедействия в римските мистерии на Митра. Трябва да споменем факта, че в зороастрийската литература откриваме нови сведения, доказващи генетичните връзки на римския митраизъм и зороастризма (респективно култа към Митра). А именно двата обряда, подобни на причастието с Хаома и изпълнявани в Древен Иран от началото на второто хилядолетие пр.н.е. Дрон е обреден хляб във вид на питка, която жреците раздават на вярващите, за да бъдат закриляни от боговете (по идентичен начин християнските свещеници причестяват вярващите)¹².

Мязд е идентичен ритуал, но за разлика от дрон се изпълнява със зрели плодове, вярващият зороастриец ги приема от жреца и по този начин получава опрощение на греховете си. Всички тези ритуали се извършват от мистите в западните провинции на Римската империя. Те се събират на свещени пирове, на които употребяват ритуална храна и отправят молитви към бог Митра¹³

Тоест, последователите на култа в Иран и Римската империя извършват сходни ритуали и използват идентични храни и напитки в култовата практика, пряко доказателство за връзката между иранските и римските мистерии. Съответно, ритуалната практика на иранските жреци се репликира до голяма степен от мистите на Митра в западните провинции на римската империя. От което следва, че между култа на Митра в Иран и римския митраизъм съществуват тесни връзки и не можем да говорим за възникването на изцяло нов култ, който възприема единствено името на бог Митра от зороастризма.

В заключение ще отбележим, че ние приемаме тезата на Франц Кюмон за генетичните връзки между иранския и римския митраизъм поради няколко основни причини:

– Критиците на теорията на Ф. Кюмон не отчитат сведенията на античните автори и данните от иранските религиозни текстове, доказващи генетичната връзка между иранския и римския митраизъм.

– Сюжетът на Тауроктонията в Иран (един от основните аргументи на Юланси) е неразривно свързан с образа на бог Митра Саошант.

– Астралната символика, позната ни от митреумите на Запад, се среща и в култа на Митра в Иран.

– Ритуалната практика на иранските жреци се репликира до голяма степен от мистите на Митра в западните провинции на Римската империя. От което следва, че между култа на Митра в Иран и римския митраизъм съществуват тесни връзки и не можем да говорим за възникването на изцяло нов култ, който възприема единствено името на бог Митра от зороастризма. Безспорно, дискусиата ще продължи и за в бъдеще, като могат да се открият и нови аргументи в полза на едната или, другата теория.

БЕЛЕЖКИ/NOTES

¹ По въпроса виж подробно: **Ulansey, D.** The Mithraic Mysteries. – Scientific American, 261/6, (1989), 130–135; **Ulansey, D.** The Origins of the Mithraic Mysteries: Cosmology and Salvation in the Ancient World. Oxford University Press, 1989, 95–100.

² Пак там, р. 132.

³ Виж подробно: **Кюмон, Ф.** Мистериите на Митра. София, 1999, с. 38 и следващите.

⁴ Пак там, с. 42 и следващите.

⁵ **Дюшен-Гилемин, Ж. и др.** История на религиите. Т. 4. София, 1996, с. 74–78.

⁶ Пак там, с. 96.

⁷ Виж подробно: **Ulansey, D.** The Mithraic Mysteries. – Scientific American, 261/6, (1989), 130–135.

⁸ **Елиаде, М.** История на религиозните идеи и вярвания. т. 2. София, 2009, с. 309.

⁹ **Кюмон, Ф.** Мистериите на Митра. София, 1999, с. 18.

¹⁰ **Елиаде, М.** Трактат по история на религиите. София, 2012, с. 77–80.

¹¹ Виж подробно: **Кюмон, Ф.** Мистериите на Митра. София, 1999, с. 90–96.

¹² **Чунакова, О.** Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифологических символов. Москва, 2004, с. 99.

¹³ **Кюмон, Ф.** Мистериите на Митра. София, 1999, с. 131.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Дюшен-Гилемин, Ж. и др. История на религиите. Т. 4. София, 1996.

Елиаде, М. История на религиозните идеи и вярвания. Т. 2. София, 2009.

Елиаде, М. Трактат по история на религиите. София, 2012.

Кюмон, Ф. Мистериите на Митра. София, 1999.

Чунакова, О. Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифологических символов. Москва, 2004.

Samuelian, T. Refutation of the Sectsa – A Retelling of Yeznik Koghbatsi’s Apology. New York, 1986.

Sweeney, R. Prolegomena to an Edition of the Scholia to Statius. Brill, 1969.

Ulansey, D. The Mithraic Mysteries. – Scientific American, 261/6, (1989).

Ulansey, D. The Origins of the Mithraic Mysteries: Cosmology and Salvation in the Ancient World. Oxford University Press, 1989.

СЪКРАЩЕНИЯ

AVn. – *Arda Viraf*

Bundh. – *Bundahishn*

C. Ruf., Hist. Alex., – *Quintus Curtius Rufus, Historiae Alexandri Magni Macedoni*

MH. – *Menog I Xrad*

Tert., De Cor., – *Tertullianus, De Corona*

Tert., De praesc. Haeret., – *Tertullianus, De praescriptione haereticorum*

Yt. – *Yasht*